

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie

Rijkema, B.R.

Citation

Rijkema, B. R. (2015, December 12). *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/37029>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/37029>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/37029> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Rijpkema, Bastiaan Riemer

Title: Weerbare democratie : de grenzen van democratische tolerantie

Issue Date: 2015-12-15

Epiloog

‘Institutions are like fortresses.
They must be well designed *and* manned.’¹⁰⁰⁹

Karl Popper, *The Open Society and Its Enemies*, 1945

Zijn we er hiermee? Is het voor de verdediging van de democratie hier, en elders, voldoende om antidemocraten de pas af te snijden en grenzen te stellen aan democratische tolerantie? Misschien. Maar een weerbare democratie vraagt waarschijnlijk ook iets van de personen die haar instituties bevolken, zij die daadwerkelijk aan de knoppen draaien. In *De open samenleving* benadrukt Popper dat zelfs de best uitgedachte instituties afhankelijk zijn van de personen die ze besturen en die hun regels moeten toepassen.¹⁰¹⁰ Instituties zijn als forten: ze moeten goed ontworpen *en* bemand worden.¹⁰¹¹ Met andere woorden: een democratie moet ook een ‘wil tot behoud van haar instituties’ laten zien.¹⁰¹²

Deze attitude kun je een ‘democratisch ethos’ noemen. Het democratisch ethos in een democratie is natuurlijk breder dan de weerbare democratie alleen – het omvat het geheel aan ‘min of meer duurzame patronen van denken en doen’, oftewel: de ‘politiek cultuur’.¹⁰¹³ De vraag is daarom: waar legt democratie als zelfcorrectie, en de weerbare democratie in brede zin, *binnen* dat democratisch ethos specifiek de nadruk op? Welke accenten moeten we, in het licht van democratie als zelfcorrectie, aanbrengen binnen ons democratisch ethos? Welke onderdelen verdienen extra aandacht?

Ik zou hier, tot slot, willen betogen dat democratie als zelfcorrectie in ieder geval twee van zulke accenten plaatst. Hiermee verlaten we het eigenlijke terrein van de weerbare democratietheorie – daar gaat het immers om de *institutionele* verdediging van het democratische bestel. Wat volgt is daarom vooral een perspectief, een schets van wat de omarming van de hier ontwikkelde weerbare

¹⁰⁰⁹ Popper 2013, p. 120.

¹⁰¹⁰ Popper 2013, p. 120. Zie een vergelijkbare formulering in: Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, London: Routledge 2002 (hierna: Popper 2002b), p. 60.

¹⁰¹¹ Popper 2013, p. 120.

¹⁰¹² Zie daarover: Burke 1983, p. 179.

¹⁰¹³ Frank Hendriks, *Vitale democratie: theorie van democratie in actie*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2006, p. 47.

democratietheorie in *politiek-culturele* zin zou kunnen betekenen. Kortom: wat vraagt democratie als zelfcorrectie, en de weerbare democratie in brede zin, van democraten?

In de context van dit boek kon dat eerder niet aan de orde komen – het is een onderwerp dat een aparte studie rechtvaardigt. Toch wil ik het hier bespreken. Niet alleen omdat het een belangrijke aanvulling vormt op het voorgaande (*louder* instituties zijn niet voldoende), maar ook omdat de noodzaak van een politiek-culturele verdediging van de democratie door recente gebeurtenissen, naar mijn idee, des te dwingender is geworden – daarbij gaat het om het tweede accent.

Het eerste accent dat democratie als zelfcorrectie plaatst raakt niet zozeer aan de verdediging van de democratie, maar eerder aan het onderhoud daarvan. Het is een voortvloeisel van wat democratie als zelfcorrectie als de essentie van democratie ziet: het zelfcorrigerende vermogen. Zelfcorrectie heeft een institutionele, maar ook een politiek-culturele kant: het vraagt om een bepaalde attitude bij deelnemers aan het democratische debat. Dan gaat het om onze omgang met ‘fouten’ in de politiek.

We zagen eerder al Poppers ideale politicus voorbijkomen. Popper kijkt uit naar de ‘gelukkige situatie’ waarin politici naar hun eigen fouten zoeken en ze niet langer weg proberen te redeneren om te bewijzen dat ze eigenlijk ‘altijd al gelijk hadden’.¹⁰¹⁴ In een lezing over tolerantie in 1981 gaat hij nog een stap verder:

‘If I dream of a democratic Utopia, it will be one in which a parliamentary candidate can hope to attract votes by the boast that he discovered during the last year thirty-one mistakes made by himself and has managed to correct thirteen of them; while his competitor discovered only twenty-seven, even though he admittedly also corrected thirteen of them.’¹⁰¹⁵

Naar fouten moet actief gezocht worden. Een veranderde mening zou het toonbeeld van voortschrijdend inzicht moeten zijn. En als het even kan, moet je er verkiezingen mee kunnen winnen.

Het ziet ernaar uit dat Poppers ‘gelukkige situatie’ niet snel gerealiseerd zal worden. Als in Nederland een minister ter verantwoording wordt geroepen, zien we in de regel een Kamerdebat waarin de oppositiepartijen vooral beurtelings

¹⁰¹⁴ Popper 2013, p. 153.

¹⁰¹⁵ Popper 2008a, p. 328. Voor een overzicht van wat Popper ziet als de oude, autoritaire professionele ethiek (fouten zijn een zonde) en de nieuwe, anti-autoritaire ethiek (leren van fouten), zie p. 325-328.

proberen hem pootje te haken. Voor de betrokken minister is het dan koorddanseren tot ‘zijn vege lijf’ gered is; daarna kunnen we, niet veel wijzer, weer over tot de orde van de dag. In een onderzoek naar de ministeriële verantwoordelijkheid concludeert staatsrechtjurist Robert Visser (geb. 1954) dan ook dat de ‘verantwoordingsfase’ in de Tweede Kamer nogal eens wordt overgeslagen, hét moment waarop van fouten geleerd zou kunnen worden – men gaat direct over tot het ‘politieke oordeel en de politieke conclusie’.¹⁰¹⁶ Aanblijven of aftreden – dat willen we weten. Deze dynamiek kreeg een nieuwe dimensie toen minister van Justitie Ivo Opstelten en diens staatssecretaris Fred Teeven begin 2015 in het nauw kwamen: ze traden af nog *voordat* ze in de Tweede Kamer verantwoording hadden kunnen afleggen.¹⁰¹⁷ Voor die publieke kastijding bedankten ze liever. Zo houden burgers en politici elkaar gegijzeld: burgers eisen foutloze politici; politici veinzen foutloosheid door hun fouten niet toe te geven.¹⁰¹⁸ En anders is er nog altijd de Amerikaanse manier: ‘mistakes were made’ (maar dus niet per se door *mij*) – politiek commentator William Schneider noemt het de ‘past exonerative tense’.¹⁰¹⁹ Fouten van anderen ‘toegeven’ kan iedereen.

Je zou het kunnen zien als onderdeel van een bredere afrekencultuur in de politiek en daarbuiten: voor fouten moet boven alles een schuldige worden gevonden, en die schuldige dient te worden gestraft.¹⁰²⁰ Het werkt verstarring en conformisme in de hand.¹⁰²¹ Het is wat Popper beschrijft als de ‘oude ethiek’ in wetenschap en daarbuiten, en met name de rechterlijke macht: fouten zijn onvergeeflijk, mogen nooit worden toegegeven en indien ze uitkomen volgt er unanieme afkeer.¹⁰²² Maar fouten zijn onvermijdelijk en we maken er heel veel.

¹⁰¹⁶ Robert Visser, *In dienst van het algemeen belang: Ministeriële verantwoordelijkheid en parlementair vertrouwen* (diss. Leiden), Amsterdam: Boom 2008, p. 292-293.

¹⁰¹⁷ Annemarie Kas, ‘Deal met drugs crimineel die na 15 jaar bewindslieden de kop kostte’, *NRC Handelsblad*, 10 maart 2015.

¹⁰¹⁸ Zie Tom-Jan Meeus, ‘De hang naar foutloosheid die zich tegen politici keert’, *NRC Handelsblad*, 21 december 2013. Zie ook Ruud Koole, ‘Hijgende vragen, vlotte babbels: de symbiose van politiek en media’, p. 101-114 (110-111), in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree & Huub Wijfjes, *Journalistieke cultuur in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2009, waar Koole stelt dat – naast berichtgeving in de media – politici ook *zelf* verantwoordelijk zijn voor het negatieve imago van de politiek, mede door hun geringe bereidheid om fouten toe te geven. Als voorbeeld noemt hij de besluitvorming rond de Betuwelijn.

¹⁰¹⁹ Carol Tavis & Elliot Aronson, *Mistakes Were Made (but not by me): Why We Justify, Foolish Beliefs, Bad Decisions, and Hurtful Acts*, Orlando: Harcourt 2007, p. 3. Voor een korte geschiedenis van de ‘past exonerative tense’, zie: ‘A Political Sidestep’, *National Public Radio*, 17 maart 2007, beschikbaar via: <<http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=8972606>>.

¹⁰²⁰ Zie de recente aanklacht van Jeroen den Uyl & Has Bakker, ‘Geef ook politici de kans om van fouten te leren’, *Trouw*, 24 april 2015.

¹⁰²¹ Den Uyl en Bakker 2015.

¹⁰²² Popper 2008a, p. 326.

Daarom, schrijft Popper, zouden we onze houding ten opzichte van fouten radicaal moeten veranderen.¹⁰²³

Dat wil niet zeggen dat fouten, en in het bijzonder verwijtbare fouten, zonder politieke gevolgen moeten blijven, maar wel dat de automatische koppeling tussen ‘fout’ en ‘vertrek’ kritisch moet worden bekeken. Let wel: het gaat dan niet om dubieuze declaraties of zelfs serieuze strafbare feiten; dat is een andere kwestie, laat de politieke ethiek daar streng zijn.¹⁰²⁴ Het gaat simpelweg om het omarmen van voortschrijdend inzicht, en daarmee het erkennen dat een eerder oordeel dus onjuist was, oftewel: ‘politieke fouten’. De enkeling die z’n mening wel verandert, ‘draait’. Dat je nu anders denkt dan toen, betekent niet dat je geleerd hebt, maar dat je destijds fout zat. Het is funest voor een ‘lerende soeverein’, funest voor democratie als zelfcorrectie.

Interessant in dat verband is daarom een pleidooi van historicus en publicist Rutger Bregman (geb. 1988), die naast het recht op vrijheid van meningsuiting een recht op *meningsverandering* claimt.¹⁰²⁵ Het is immers wonderlijk dat op de plaats waar de meeste meningen worden geuit, ze het minst lijken te veranderen; en die plaats is de politiek.¹⁰²⁶ We moeten meningsverandering, Bertrand Russell indachtig, gaan zien voor wat het werkelijk is: een teken van ‘intellectuele moed’.¹⁰²⁷

Democratie als zelfcorrectie vraagt op vergelijkbare wijze om een open houding ten opzichte van fouten en een verlies van schroom als het gaat om meningsverandering. Dat is handelen in de geest van democratie als zelfcorrectie. Pas dan kan het zelflerende potentieel van de democratie ten volle worden benut. Dat is allerm minst een gemakkelijke cultuurverandering. Het besef dat zo’n houding – fouten herkennen en corrigeren – juist een unieke eigenschap van democratie is,

¹⁰²³ Popper 2008a, p. 327.

¹⁰²⁴ Toch klinkt ook daar de roep om meer nuance. Zo wijst politiek commentator Tom-Jan Meeus erop dat Ruud Lubbers als minister onder invloed tegen een paaltje was gereden en later gewoon premier werd – dat is nu ondenkbaar. Zijn we niet te ver doorgeschoten in onze strengheid? ‘Zo is de veronderstelde behoefte aan foutloze politici verworpen tot een hang naar bestuurders die bijna niets menselijks meer hebben. Wat burgers doen, hebben politici na te laten’, aldus Meeus (zie Meeus 2013). De Leidse bestuurskundige en corruptie-onderzoeker Patrick Overeem pleit voor meer nuance ten aanzien van declaraties: ‘Als bestuurder ben je brandschoon of je wordt met pek en veren weggestuurd. Als iemand te veel taxiritten declareert, zou je een passende sanctie kunnen bedenken, zoals een gele kaart of een schorsing. Daar hoeft niet meteen een carrière voor te sneuvelen’, zie: ‘Die fles champagne, mag ik die nu declareren of niet?’, *De Volkskrant*, 28 juli 2015. Zie in die zin ook de oproep tot meer vergevingsgezindheid van ChristenUnie-kamerlid Gert-Jan Segers: ‘Als iemand toegeeft: ik heb iets stoms gedaan, ik heb er spijt van, ik stort de teveel geïnde bedragen terug – dan kan ik mij voorstellen dat er ruimte is voor een tweede kans. Nu is iemand die zijn hele ziel en zaligheid in de politiek stopt, zijn baan kwijt. Zijn carrière staat stil. Een harde uitkomst. Je moet niet wegmoffelen wat verkeerd ging. Maar als je fouten erkent, mag je ook een kans krijgen het goed te maken’, zie: ‘Is er dan geen ruimte meer voor genade?’, *De Volkskrant*, 4 april 2015.

¹⁰²⁵ Rutger Bregman, ‘Vrijheid van meningsverandering’, *De Correspondent* (online), 24 oktober 2013.

¹⁰²⁶ Bregman 2013, Bregman voegt daaraan toe: de journalistiek.

¹⁰²⁷ Bregman 2013.

kan daar wellicht bij helpen. Poppers ideaal is niettemin ver weg. En dat wordt nog wel het beste geïllustreerd door Popper zelf. De denker van falsificatie en radicale kritiek accepteerde van anderen namelijk niets minder dan de ‘totale acceptatie van zijn denken’.¹⁰²⁸ Fouten toegeven was er niet bij, elke aanzet tot kritiek werd genadeloos getorpedeerd. Onder Poppers studenten aan de London School of Economics werd zijn politiek-filosofische hoofdwerk daarom doorgaans *The Open Society – by One of Its Enemies* genoemd.¹⁰²⁹

Het tweede element dat ik onder de noemer democratisch ethos zou willen brengen is voor de weerbare democratie belangrijker en acuter. Hier gaat het om de niet-institutionele, politiek-culturele verdediging van de democratie.¹⁰³⁰ De aanslagen op *Charlie Hebdo* in Parijs en een bijeenkomst over vrijheid van meningsuiting in Kopenhagen maakten op schokkende wijze opnieuw duidelijk dat terrorisme niet altijd slechts willekeurig geweld betekent, het kan zich ook richten op een specifieke democratische waarde: de vrijheid van meningsuiting.¹⁰³¹ *Opnieuw*, want al langer is duidelijk dat terrorisme zich ook richt tegen de vrije meningsuiting. Denk aan de fatwa tegen Rushdie, de Deense cartoonrellen en de oproer na het Youtube-filmpje *The Innocence of Muslims*.¹⁰³² Maar er zijn ook minder bekende voorbeelden. Zoals de Franse uitvoering van een stuk van Voltaire die vanwege de 265 jaar oude islamkritiek nog slechts doorgang kon vinden onder zware politiebescherming.¹⁰³³ De roman *Jewel of Medina* die, na geannuleerd te zijn door Random House uit vrees voor repercussies, ook door de nieuwe Britse uitgever werd ‘uitgesteld’ nadat er een brandbom door de brievenbus van diens kantoor ging.¹⁰³⁴ Of de documentaire van de Britse historicus Tom Holland over de

¹⁰²⁸ Stephen Thornton, ‘Karl Popper’, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (online), editie: zomer 2014, <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2014/entries/popper/>>. (cursivering van mij, BR)

¹⁰²⁹ Ryan 2013, p. xxi.

¹⁰³⁰ Zie hierover ook Cliteur en Rijpkema 2012, p. 246-255, en Paul Cliteur, ‘De actuele betekenis van “weerbare democratie”’, p. 155-205 (163-164 en 166-175), in: *Wat te doen met antidemocratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*, met een inleiding van Bastiaan Rijpkema, een voorwoord van René Cuperus en een nawoord van Paul Cliteur, Amsterdam: Elsevier Boeken 2014.

¹⁰³¹ Afshin Ellian plaatst dit, als het gaat om religieus geïnspireerd terrorisme, in een bredere strijd tussen de radicale methode van de (westerse) filosofie en religie; fundamentalisten verzetten zich tegen de notie dat *alles* moet kunnen worden bevestigd – en ‘daarvoor zijn ze bereid te doden’, zie Afshin Ellian, ‘Alles wat heilig is bevestigd’, p. 91-105 (103-104), in: Suzanne Metselaar & Allard den Dulk (red.), *Hoe denkers denken: filosoferen als ambacht*, Amsterdam: Athenaeum–Polak & Van Gennep 2012; zie in dat kader ook: Afshin Ellian, *Sociale cohesie en islamitisch terrorisme* (oratie Leiden), p. 15.

¹⁰³² Voor een overzicht, zie: Paul Cliteur, Tom Herrenberg & Bastiaan Rijpkema, ‘The New Censorship: A Case-Study of the Extrajudicial Restraints on Free Speech’, p. 291-318 (318), in: Ellian & Molier 2015.

¹⁰³³ Zie: Nicolas Cronk, ‘Introduction’, p. 1-15 (6), in: Nicolas Cronk, *The Cambridge Companion to Voltaire*, Cambridge: Cambridge University Press 2009. ‘Blame It on Voltaire: Muslims Ask French To Cancel 1741 Play’, *The Wall Street Journal*, 6 maart 2006, en Hervé Loichemol, ‘Une fatwa contre Voltaire?’, *Le Monde*, 14 februari 2006.

¹⁰³⁴ ‘British Firm to Publish Controversial Novel’, *The Washington Post*, 4 september 2008, en ‘Publication of controversial Muhammad novel delayed’, *The Guardian* (online), 10 oktober 2008.

oorsprong van de islam die niet vertoond kon worden nadat de presentator was bedreigd.¹⁰³⁵ Of zelfs een universitaire lezing van de vorige paus waarin hij de ‘historische en filosofische verschillen tussen het christendom en de islam’ besprak, waarop, na bedreigingen en gewelddadige protesten, excuses en een officiële ‘rectificatie’ volgden.¹⁰³⁶

Daarbij gaat het overigens niet altijd om *religiøs* extremisme.¹⁰³⁷ Zelfcensuur wordt gestimuleerd door geweld en geweldsdreiging vanuit diverse groeperingen en personen. Bart-Jan Spruyt, voorzitter van de conservatieve Edmund Burke Stichting, werd bedreigd vanuit, naar eigen zeggen, links-radicale hoek,¹⁰³⁸ en historicus en publicist Zihni Özdil vanuit de Turkse gemeenschap in Nederland.¹⁰³⁹ Spruyt trok zich terug uit het debat, Özdil geeft aan zich in te houden. Een radio-interview met schrijver Robert Vuijsje over de verfilming van *Alleen maar nette mensen* moest worden afgeblazen omdat zijn veiligheid na dreigementen niet kon worden gegarandeerd.¹⁰⁴⁰ Zangeres Anouk ontving een groot aantal serieuze bedreigingen naar aanleiding van haar standpunt over Zwarte Piet.¹⁰⁴¹

De mensenrechtencommissaris voor de Raad van Europa, Thomas Hammarberg, schreef over vrijheid van meningsuiting en extremisme in 2009 het volgende in zijn rapport:

‘Freedom of expression has been under pressure in the Netherlands after the paralyzing impact of the politically and religiously motivated violence that led to the death of Theo van Gogh and the death threats against former MP Ayaan Hirsi Ali and other politicians. Protective security measures for politicians are a new reality in the Netherlands. The government realises that the number and gravity of incidents where freedom of expression has been

¹⁰³⁵ ‘Channel 4 cancels Islam documentary screening after presenter threatened’, *The Telegraph* (online), 11 september 2012.

¹⁰³⁶ ‘Pope Benedict XVI in his own words’, *BBC* (online), 11 februari 2013, ‘Radical Muslim who made death threats against Pope escapes prosecution’, *Daily Mail* (online), 26 september 2006, en Daniel Mandel, ‘Preemptive Appeasement’, *The Weekly Standard*, 20 september 2007.

¹⁰³⁷ Zie ook Molier 2011, p. 206-207.

¹⁰³⁸ ‘Bedreigd, of bang het te worden; 1 jaar moord Van Gogh’, *Trouw*, 29 oktober 2005. Het ging in ieder geval om twee doodsb bedreigingen: tijdens een debat aan de Universiteit van Amsterdam werd Spruyt onderbroken door iemand die vond dat hij doodgeschoten moest worden (2003); tijdens een debat in Utrecht werd er een verband gelegd met Volkert van der Graaf (2004), zie *Kamerstukken II* 2003/2004, 29 200 VII, 58, p. 8. Een VPRO-radio-interview van 29 juni 2004 met Spruyt over de bedreiging is nog steeds te beluisteren: <http://www.vpro.nl/spel.POMS_VPRO_346995.html>.

¹⁰³⁹ ‘Zihni Özdil wil Nederland verbeteren’, *Vrij Nederland*, 13 juni 2014.

¹⁰⁴⁰ ‘Robert Vuijsje met de dood bedreigd wegens “Alleen maar nette mensen”’, *NRC Handelsblad* (online), 15 oktober 2012.

¹⁰⁴¹ ‘Anouk nodigde dreigers thuis uit’, *Omroep West* (online), 26-11-2013.

impeded by (the threat of) violence appear to have increased. The Commissioner is concerned that the debate on freedom of expression is influenced by fears of terrorism, as well as a fear of growing self-censorship in cultural and social life.’¹⁰⁴²

Hoogleraar internationale betrekkingen en terrorisme-expert Rob de Wijk constateerde tien jaar geleden al dat de vrijheid van meningsuiting ‘een gepasseerd station’ is: ‘We moeten accepteren dat we niet alles meer kunnen zeggen.’¹⁰⁴³ De Nederlandse politicoloog en extremismeonderzoeker Cas Mudde (geb. 1967) schreef er naar aanleiding van *Charlie Hebdo* het volgende over:

‘(...) many people are not Charlie because they are afraid. Many people never openly criticize anything or anyone, or at least not relatively powerful people. But even among professional critics, such as comedians and intellectuals, self-censorship is increasingly becoming the norm. (...) Similarly troubling is the growing group of comedians and intellectuals self-censoring themselves on topics related to Islam and Muslims. Already several years ago I met Dutch public intellectuals who told me, in confidence, that they had stopped criticizing Islam(ism) in public because of violent threats to them and their family. Even the ‘fearless’ US comedian Stephen Colbert would not show the (in)famous Mohammed cartoons, or other images deemed offensive to Muslims, instead putting up a (funny) image of ‘technical disturbances’. While making fun of his fear of a violent response, he never seriously problematized it and, in the end, censored himself.’¹⁰⁴⁴

Ook andere auteurs signaleren wat je een ‘cultuur van zelfcensuur’ zou kunnen noemen.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴² *Report by the Commissioner for Human Rights, Mr. Thomas Hammarberg, on his visit tot the Netherlands*, 21-25 september 2008, Straatsburg, 11 maart 2009. Voor een interview met Hammarberg, zie ‘Bescherm Kamerlid’, *De Pers*, 12 maart 2009.

¹⁰⁴³ ‘Bedreigd, of bang het te worden; 1 jaar moord Van Gogh’, *Trouw*, 29 oktober 2005.

¹⁰⁴⁴ Cas Mudde, ‘No, we are NOT all Charlie (and that’s a problem)’, *Open Democracy* (online), 7 januari 2015. Mudde wijst in deze context ook op zelfcensuur uit angst voor ‘professionele sancties’: ‘many treat issues related to Jews and Israel much more sensitively than other groups and states, out of fear of professional sanctions (think about the recent Salaita case in the United States).’ Dit is echter wel een andere, maar niettemin relevante discussie, namelijk: in hoeverre de subtiliteiten in het sociale verkeer, druk van werkgevers en grote bedrijven onder zelfcensuur geschaard moeten worden.

¹⁰⁴⁵ Zie onder meer: ‘We laten onze eigen mensen in de steek’, *NRC Handelsblad*, 24 januari 2015 (De Britse politiek-filosof Larry Siedentop: ‘Verder kan het belang van openbaar debat niet genoeg worden benadrukt. Ja, er bestaat het gevaar van zelfcensuur en het omzeilen van gevoelige onderwerpen. Maar het liberalisme verdient een robuuste

Nu kun je als beleidsmaker, bestuurder of minister natuurlijk denken: ja, maar laat ze dan ook maar even wat rustiger aan doen. Een voorbeeld van ‘rustiger aan doen’ zien we bijvoorbeeld wanneer premier Balkenende na de moord op Theo van Gogh oproept tot meer ingetogenheid bij de ‘spraakmakende critici die onze opiniebladen bevolken’.¹⁰⁴⁶ Of wanneer minister van Justitie Piet-Hein Donner op datzelfde moment speelt met de gedachte om een dode letter uit het Wetboek van Strafrecht tot leven te wekken: godslastering.¹⁰⁴⁷ Ook commentatoren suggereren een dergelijke aanpak met enige regelmaat.¹⁰⁴⁸ Een tweede mogelijke reactie is: dit is een veiligheidsprobleem, uitsluitend een zaak voor politie en terrorismebestrijding dus.

Ik denk dat beide reacties onverstandig zijn. Zeker ten aanzien van de eerste reactie is dat al regelmatig goed onder woorden gebracht. Onderhandelen met extremisten is waarschijnlijk geen goed idee. Alleen al omdat het, gezien de veelheid aan zaken waaraan aanstoot wordt genomen, moeilijk is vast te stellen waarmee nu precies rustiger aan moet worden gedaan. Cartoons, romans, documentaires of ook klassieke toneeluitvoeringen? Bovendien is het niet uitgesloten dat concessies juist

verdediging. Niet beledigen om het beledigen zelf. Als moeilijke kwesties worden aangesneden op een beschaafde manier, in het openbaar, kan dat een hoop goed doen.’); August Hans den Boef, ‘Intimidatie jihadisten leidt tot zelfcensuur’, *De Volkskrant*, 12 januari 2015; Kenan Malik, ‘Met zelfcensuur help je minderheden juist niet’, *De Volkskrant*, 10 januari 2015 (‘In plaats daarvan hebben ze een nieuwe cultuur van censuur helpen ontstaan. Dat is gedeeltelijk een kwestie van angst, van niet het soort risico’s willen nemen waarvoor de redactie van Charlie Hebdo niet terugdeinsde en waarvoor ze nu zo’n zware tol hebben betaald.’); ‘Public debate warns of self-censorship in the arts’, *The Independent*, 16 maart 2015 (‘Jude Kelly, artistic director of the Southbank Centre, Munira Mirza, deputy mayor for education and culture, and Shami Chakrabarti, director of human rights organisation Liberty were among those who called the rise of self-censorship ‘chilling’ and ‘catastrophic’ for British culture.’). Ook in het laatste *Freedom of Thought Report* van de International Humanist and Ethical Union wordt de door opiniemakers ervaren zelfcensuur in Nederland genoemd, zie *Freedom of Thought 2014: A Global Report on Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious; Their Human Rights and Legal Status*, International Humanist and Ethical Union 2014, beschikbaar via: <<http://freethoughtreport.com/download-the-report/>>.

¹⁰⁴⁶ ‘Kabinet verdeeld over godslastering’, *Trouw*, 15 november 2004.

¹⁰⁴⁷ ‘Kabinet verdeeld over godslastering’, *Trouw*, 15 november 2004. Sinds 1 maart 2014 is deze dode letter komen te vervallen en kent Nederland ook formeel geen verbod op godslastering meer, zie daarover uitgebreid: Mirjam van Schaik & Jasper Doomen, ‘De toekomst van godslastering’, *Nederlands Juristenblad* 2014, nr. 30, p. 2110-2116.

¹⁰⁴⁸ Zie in die zin ook: ‘Als we niet behoedzaam omgaan met het vrije woord en daar ook de beperkingen niet van kennen, is dat riskant voor de kwaliteit van samenleven en voor het democratische bestel. We kunnen de democratie ook opblazen onder het mom van datzelfde vrije woord (Doekle Terpstra, “Nee” tegen kwade boodschap Wilders’, *Trouw*, 30 november 2007)’, ‘Chaos is het voornaamste doel van de terroristen. Chaos in Irak, in Spanje, in Frankrijk, in Nederland. De terreur wil de orde breken, en angst zaaien. In die gespannen sfeer zijn een paar ultrarechtse polemisten met alle kracht bezig om de islam een lesje te leren. Ze willen precies nu de islam tot verlichting dwingen. (...) Ze discussiëren niet, blokkeren het debat, slaan en vernederen. Ze lokken agressie uit en dat is precies wat we niet nodig hebben. Het is onontkoombaar, er moet een Hollandse versie van de islam voor dit land komen. Dat kan alleen bereikt worden met lange discussies en debatten. En geduld. Maar mijn collega’s willen een 1400 jaar oude traditie, die door talloze oorlogen vorm heeft gekregen, in een nacht in een Hollandse vorm gieten. Dat kan niet. Er is nog iets anders aan de hand. De koers die de rechtse columnisten hebben genomen, is een weg naar de confrontatie. Ze praten met een mond vol haat. De toon van hun taal heeft iets van de harde taal van de moslimfundamentalisten, Hezbollah (Kader Abdolah, ‘De angst’, *De Volkskrant*, 29 maart 2004)’. Meer recent: Peter Buwalda, ‘Gewoon een beetje rustig aan doen met de Profeet’, *De Volkskrant*, 9 januari 2015, en Annette Jansen, ‘Zelfcensuur, wen er maar aan’, *Trouw*, 24 januari 2015.

zullen leiden tot meer geweldsdreiging. Anders gezegd: dat zij ‘niet gepacificeerd’ maar juist ‘aangemoedigd worden door al die inschikkelijkheid’.¹⁰⁴⁹ Ronald Dworkin schreef in 1994 al:

‘When we compromise on freedom because we think our immediate goals more important, we are likely to find that the power to exploit the compromise is not in our own hands after all, but in those of fanatical priests armed with fatwas and fanatical moralists with their own brand of hate’¹⁰⁵⁰

Er schuilt een toegevoegde waarde in het bekijken van deze problematiek door de lens van de weerbare democratie. De geweldsdreiging van extremisten tegen de vrijheid van meningsuiting zorgt voor impliciete beperkingen op die vrijheid. De *feitelijke* vrijheid van meningsuiting valt niet in alle gevallen meer samen met de *juridische* vrijheid van meningsuiting.¹⁰⁵¹ Dat betekent iets voor de democratie in het algemeen en voor democratie als zelfcorrectie in het bijzonder. Wanneer het probleem uitsluitend vanuit het contraterrorisme wordt benaderd, blijft dit ten onrechte buiten beeld.

De vrije meningsuiting is een van de drie beginselen waar democratie als zelfcorrectie op rust. Het zijn de drie beginselen die verdedigd dienen te worden om de essentie van de democratie overeind te houden en voor de toekomst te bewaren. Handelen in de *geest* van democratie als zelfcorrectie betekent daarom ook een sensitiviteit ontwikkelen ten aanzien van de erosie en afkalving van die beginselen – in dit geval de vrije meningsuiting.

Die sensitiviteit zou vervolgens door bewindspersonen omgezet moeten worden in een principiële verdediging van die vrijheden.¹⁰⁵² Dat is dus *niet* als minister-president een advies geven aan opiniemakers om zich in te houden of onderwerpen te mijden. En ook *niet* het doen van ‘vrijblijvende’ verzoeken om de vrije meningsuiting even niet te gebruiken. Denk aan het beroemde telefoontje van minister Hans van den Broek in 1987 om de uitzending van een fragment in *Achter*

¹⁰⁴⁹ Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma, of De theologie van het terrorisme*, Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers 2010, p. 97-98. In die zin ook: Malik 2015.

¹⁰⁵⁰ Ronald Dworkin, ‘A New Map of Censorship’, *Index on Censorship* 2006 (origineel in 1994), vol. 35 nr. 1, p. 130-133 (132-133).

¹⁰⁵¹ Zie Paul Cliteur, *The Secular Outlook: in defense of moral and political secularism*, Malden: Wiley-Blackwell 2010, p. 133-134; Paul Cliteur, ‘Van Rushdie tot Jones: over geweld en uitingsvrijheid’, p. 67-87 (86), in: Ellian & Molier 2011; Cliteur, Herrenberg & Rijpkema 2015.

¹⁰⁵² Over zo’n principiële verdediging, zie ook Paul Cliteur, ‘Salman Rushdie en de rechtsstaat in de 21ste eeuw’, p. 25-41 (35), Sadik Harchouchi & Juliët Jonkers (red.), *Leve de rechtsstaat! Reflecties op de rechtsstaat in een dynamische samenleving*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2010.

het Nieuws te verhinderen, omdat een parodie op ayatollah Khomeini in Iran slecht was gevallen.¹⁰⁵³ Het zijn de reacties van een overheid die zegt: je hebt de vrijheid, maar gebruik hem maar niet. Dat is actief bijdragen aan afkalving van vrijheid. Het doet denken aan de merkwaardige bordjes rond het Amsterdamse Sarphatipark.¹⁰⁵⁴ Een mevrouw is aan het bellen met haar smartphone, boven de afbeelding staat: ‘Use it’; eronder: ‘Lose it’. Boodschap: laat hier je telefoon maar in je zak. De lokale overheid geeft blijkbaar elke pretentie van handhaving prijs.

Montesquieu schreef in *De l’Esprit des Lois*: ‘vrijheid is het recht alles te doen wat de wet toestaat; (...)’.¹⁰⁵⁵ Achter dit citaat gaan een hoop subtiliteiten schuil, die, volgens sommigen, zelfs grote denkers als Isaiah Berlin het bos in stuurden.¹⁰⁵⁶ Maar *at face value* is dit waar het om gaat. Het zou een richtsnoer voor politici moeten zijn in deze kwestie. Een ondergrens. Bewindspersonen moeten staan voor het recht van burgers om te kunnen doen wat ze juridisch gezien mogen doen. Zij moeten voorkomen dat de feitelijke en juridische vrijheid van meningsuiting uit elkaar gaan lopen. Immers: democratische zelfcorrectie vindt plaats bij de gratie van een diversiteit aan opvattingen.

Is het dan allemaal kommer en kwel? Nee, het *kan* ook goed gaan.¹⁰⁵⁷ Laat ik een recent voorbeeld geven. In december 2014 werd gedreigd met 9/11-achtige aanslagen op bioscopen die de Amerikaanse film *The Interview* zouden vertonen, een nogal slecht ontvangen komedie waarin een moordcomplot op de president van Noord-Korea beraamd wordt.¹⁰⁵⁸ Kort daarvoor was Sony al slachtoffer geworden van een cyberaanval.¹⁰⁵⁹ Sony besloot de première in New York af te blazen en de geplande lancering op het laatste moment te annuleren – bioscopen hadden de film al van hun programma gehaald.¹⁰⁶⁰ In Hollywood werd verbolgen gereageerd op de annulering en enige tijd later koos Sony er alsnog voor om de film op internet en in

¹⁰⁵³ De affaire wordt uitgebreid besproken in: Cliteur 2013.

¹⁰⁵⁴ Zie daarover: Xandra van Gelder, ‘Onbegrijpelijke borden rond het Sarphatipark’, *Het Parool*, 11 februari 2014.

¹⁰⁵⁵ Montesquieu, *The Spirit of the Laws (De l’esprit des lois)*, Cambridge: Cambridge University Press 1989, p. 155 (boek 11, hoofdstuk 3) (vertaald uit het Engels door auteur, BR).

¹⁰⁵⁶ Zie Jacob T. Levy, ‘Montesquieu’s Constitutional Legacies’, p. 115-138 (123), in: Rebecca Kingston (red.), *Montesquieu and His Legacy*, State University of New York (SUNY) Press 2009.

¹⁰⁵⁷ Zie bijvoorbeeld ‘Saudi-Arabië houdt Wilders al sinds 2006 in de gaten’, *Trouw*, 22 juni 2015. De door *Wikileaks* gepubliceerde *Saudileaks* bevatten een verslag van een gesprek uit 2012 tussen de toenmalige Nederlandse ambassadeur Ron Strikker en een Saudische overheidsfunctionaris. Het onderwerp: Wilders. Ondanks bezwaren van zijn gesprekspartner legt Strikker uit dat ‘dat Nederland het niet eens is met Wilders, maar dat de wetten in Nederland de vrijheid van meningsuiting beschermen’. De diplomaat gaf het enige juiste antwoord: *binnen* de grenzen van de vrijheid van meningsuiting mag Wilders zijn mening uiten, net als ieder ander – ook als we het met die mening heel erg mee oneens zijn. Een meer *zichtbaar* voorbeeld was de onvermurwbare Deense premier Anders Fogh Rasmussen ten tijde van de Deense cartoonrellen, zie daarover: Cliteur 2014, p. 186.

¹⁰⁵⁸ ‘Sony cancels The Interview release amid threats’, *BBC* (online), 18 december 2014.

¹⁰⁵⁹ ‘The Interview: A guide to the cyber attack on Hollywood’, *BBC* (online), 29 december 2014.

¹⁰⁶⁰ ‘The Interview: A guide to the cyber attack on Hollywood’.

enkele bioscopen uit te brengen.¹⁰⁶¹ In wat een van ‘de moeilijkste en meest schadelijke affaires’ in de recente geschiedenis van Hollywood werd genoemd, bleef president Obama onvermurwbaar.¹⁰⁶² Tijdens zijn eindejaarspersconferentie gaf hij in een moment van opmerkelijke constitutionele helderheid college aan de aanwezige journalisten.¹⁰⁶³ Het is uitsluitend de Amerikaanse wetgever die de grenzen van de vrijheid van meningsuiting bepaalt, niet dictators, terroristen of extremisten:

‘We cannot have a society in which some dictator someplace can start imposing censorship here in the United States. Because if somebody is able to intimidate folks out of releasing a satirical movie, imagine what they start doing when they see a documentary that they don’t like, or news reports that they don’t like. Or even worse, imagine if producers and distributors and others start engaging in self-censorship because they don’t want to offend the sensibilities of somebody whose sensibilities probably need to be offended. So that’s not who we are. That’s not what America is about.’¹⁰⁶⁴

Dat is hoe een antwoord in de geest van democratie als zelfcorrectie eruit zou moeten zien. Een weerbare democratie vraagt ook om weerbare democraten.

¹⁰⁶¹ ‘The Interview: A guide to the cyber attack on Hollywood’.

¹⁰⁶² ‘The Interview: A guide to the cyber attack on Hollywood’.

¹⁰⁶³ Obama is niet altijd zo helder, bijvoorbeeld niet in de ‘Terry Jones affaire’, zie daarover: Cliteur, Herrenberg & Rijpkema 2015, p. 308-309.

¹⁰⁶⁴ Remarks by the President in Year-End Press Conference, 19-12-2014, beschikbaar via:

<<https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/12/19/remarks-president-year-end-press-conference>>, zie verder, met beeld van de persconferentie: <<http://edition.cnn.com/2014/12/19/politics/fbi-north-korea-responsible-sony/>>.

